

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

האי-שוויון שבשעתוק

פערים בין קבוצות חברתיות בהשפעת הרקע החברתי-כלכלי
על הישגים השכלתיים

נביל חטאב | סאמי מיעארי | ורד קראוס | יובל יונאי | עמית לזרוס

מבוא

האי-שוויון הכלכלי בין פרטים וקבוצות אוכלוסייה בישראל, שהולך וגדל בעשורים האחרונים, נתפס יותר ויותר כבעיה כלכלית וחברתית חמורה בקרב אנשי אקדמיה מתחומים שונים (דהן ואח', 2002; Wilkinson and Pickett, 2009; Kenworthy, 2008) ואף לאחרונה גם בקרב כלכלנים מוסדיים (פלוג, 2013). לטענתם האי-שוויון הכלכלי גורם הן לבזבוז משאבים ולחוסר יעילות במשק והן – כפי שנטען על ידי סוציולוגים ואפידמיולוגים – לפירוק הלכידות החברתית ולתחלואים חברתיים למיניהם (Coleman, 1988; Wilkinson, 1997; Weich, Lewis, and Jenkins, 2005; Hudson, 2001). סוגיה נוספת הקשורה לאי-שוויון הכלכלי היא זו של מבנה מעמדי היררכי נוקשה. מבנה מעמדי נוקשה מבוסס על תכונות פרט שאינן משקפות בהכרח את כישורי הפרט ואת יכולותיו. לפיכך גם הוא נתפס – בהשפעת החזון של שוויון ליברלי ומערכת המתבססת על מריטוקרטיה – כגורם מעכב צמיחה, הגורם, בין היתר, לאי-ניצול של כישרונות חבויים שאינם מצליחים לבוא לידי ביטוי תחתיו (Erikson and Goldthorpe, 2002).

מאז פרסומה של סדרת מאמרים רבי השפעה בסוף שנות ה-60 ובמהלך שנות ה-70 שהציעה את ה"מודל להשגת מעמד" (Status Attainment Model) כמעט שאין מערערים על חשיבותם של הישגים השכלתיים, הן כגורם מרכזי בתהליך שעתוק אי-שוויון בין הדורות והן כשלב מרכזי ביצירת אי-שוויון כלכלי בין קבוצות חברתיות (Bozick et al., 2010). לפי מודל זה ולפי אחרים שהמשיכו את דרכו, הרקע החברתי-כלכלי-תרבותי של ההורים (כגון השכלתם ומעמדם החברתי-כלכלי בכלל) משפיע על המעמד החברתי-כלכלי של ילדיהם דרך הישגיהם ההשכלתיים. כלומר, הישגים השכלתיים משפיעים בתורם על הכנסת הפרט ועתידו המקצועי (David, 2007). לפיכך השונות בין פרטים ובין קבוצות אוכלוסייה בהישגים השכלתיים נתפסת בקרב חוקרים וקובעי מדיניות רבים כנקודת מפתח חשובה באפשרות הניעות החברתית של פרטים. כמו כן, בהינתן הקשר הגורדי שבין רמת ההשכלה של הפרט לבין הכנסתו, אין ספק שהישגים השכלתיים עשויים להיות גם חוליה משמעותית ביצירת האי-שוויון הכלכלי ושעתוקו. כלומר, אפשר לומר כי, מחד גיסא, מערכת השכלה מקדמת ומעשירה עשויה לזמן לקבוצות מוחלשות ולפרטים השייכים לקבוצות אלה את האפשרות לצבור הון אנושי, תרבותי וחברתי חשוב ולבצע ניעות חברתית וכלכלית (Khattab, 2005a; Goldthorpe and Mcknight, 2006), ומאידך גיסא, מערכת ההשכלה עשויה גם להיות המשעתקת והיוצרת העיקרית של האי-שוויון והמקום הראשון שבו נראה מבנה מעמדי קשיח (Bourdieu, 1984; Johnson, Brett, and Deary, 2010).

בשל חשיבותם הרבה של ההישגים ההשכלתיים זכה האי-שוויון בהישגים השכלתיים בישראל בין קבוצות אוכלוסייה (על בסיס מוצא, דת ומעמד) למחקר ענף, מקיף ואיכותי, חוצה פרדיגמות מדעיות (דהן ואח', 2002; שביט וברונשטיין, 2011; Shavit et. all, 2007). בדומה לכך, הקשר שבין השכלת הוריו של הפרט, מוצאם ומעמדם ובין ההישגים ההשכלתיים קיבל אף הוא את מרב תשומת הלב המחקרית (בר-חיים, יעיש ושביט, 2008; Yaish and Andersen, 2012).

* לקבלת מידע נוסף אפשר לפנות לד"ר סאמי מיעארי: SamiMiaari@post.tau.ac.il

** מאמר זה מתבסס על תוצאות מחקר רחב היקף שעשו נביל חטאב, סאמי מיעארי, ורד קראוס ויובל יונאי.

ואולם בחברות כמו החברה הישראלית, השסועה בחתכים אתניים-לאומיים ודתיים המתלכדים עם המעמד הכלכלי (Yaish, 2001; Sa'di and Lewin-Epstein, 2001), יש גם קשר הדוק בין מידת הניעות המתאפשרת לקבוצות המוצא השונות לבין האי-שוויון בהישגים השכלתיים. כלומר, בהנחה שקבוצות מוצא מסוימות מיוצגות יתר על המידה במעמדות הנמוכים (חטאב, 2009; Khattab, 2005b) ובהנחה שברצוננו לצמצם את האי-שוויון בין הקבוצות, חשוב לברר אם חלק מהמנגנון המשמר את האי-שוויון הוא הקושי הגדול ביותר של קבוצות בתחתית ההיררכיה המעמדית לבצע ניעות חברתית חיובית. למרות הקשר הישיר שסורטט זה עתה בין האי-שוויון הבין-קבוצתי לבין הסיכויים של קבוצות שונות לניעות חברתית **מרבית המחקרים כלל לא התייחסו לאפשרות שהשפעת הרקע החברתי-כלכלי על הישגים השכלתיים עשויה להיות שונה בתוך קבוצות הגמוניות וקבוצות מיעוט.**

מחקרנו ביקש להיענות לאתגר זה ולבחון את ההבדלים בין קבוצות מוצא בישראל בסיכוייהם לניעות בהישגים השכלתיים. באופן פרטני יותר, תחת קורת הגג של ההקשר הישראלי, התמקדנו בשתי קבוצות עיקריות: יהודים וערבים. כמו כן, בניסיון לשמור על פשטות ובהירות, מיקדנו את מבטנו עוד יותר ובחנו רק נשים בתוך קבוצות מוצא אלה. **במילים אחרות, השאלה המרכזית שהנחתה אותנו הייתה אם נשים יהודיות ונשים ערביות בישראל נבדלות ביניהן בעוצמת ההשפעה של הרקע החברתי-כלכלי של הוריהן על הישגיהן ההשכלתיים.**

בהתבסס על מחקרים קודמים שבחנו את הפערים בהישגים ההשכלתיים של ערבים ויהודים בישראל (שביט וברונשטיין, 2011), כמו גם על מחקרים שקשרו בין רמת ההשכלה הכללית של קבוצות מוצא מסוימות ובין הישגיו של פרט בתוכה (למשל, על ידי שימוש במונח "הון אתני") (Borjas, 1992, 1999; Modood, 2004), שיערנו כי **קבוצות מיעוט נחשלות סובלות מאפשרות ניעות פחותה (חשיבות מעמד ההורים תהיה גבוהה יותר עבורם), שגורמת להן, כבמעגל קסמים, להישאר בתחתית ההיררכיה המעמדית.**

ואכן, מנתונים שחושבו לצורך מחקרנו מתברר, למשל, כי אימהות מוסלמיות בעלות השכלה תיכונית מעלות את סיכויי בנותיהן לרכוש השכלה אקדמית פי 2.3 לעומת אימהות מוסלמיות ללא השכלה, ואילו היחס המקביל בקרב אימהות יהודיות הוא פי 1.5 בלבד. וכך, בניגוד למרבית המחקרים וניירות המדיניות המבקשים להציע פתרונות לאי-שוויון הכלכלי (הכללי או הבין-קבוצתי) או לחוסר הניעות הכללי בחברה הישראלית, אנו מבקשים לטעון שכאשר בוחנים את מידת הניעות בקרב הקבוצות החברתיות השונות המרכיבות את החברה הישראלית, מגלים שרצוי למקד את המשאבים בבעיית הניעות של הקבוצות הערביות (המוסלמית והדרוזית), משום שבעייתן בתחום זה חמורה יותר. בהיות קבוצות אלה, ולא במקרה, גם בעלות הישגים השכלתיים נמוכים, נוכל כך גם להקל על האי-שוויון בין הקבוצות. במילים אחרות, אנו מבקשים לקשור יחדיו את הנוקשות שהמערכת המעמדית מציבה לפני קבוצות המיעוט עם מידת האי-שוויון בין הקבוצות החברתיות וטוענים כי **מתן פתרון, גם אם חלקי, ליכולת הפחותה של אוכלוסיית המיעוט לבצע ניעות ימתן למעשה גם את התוצאות השליליות הישירות של מבנה מעמדי נוקשה וגם, בעקיפין, את האי-שוויון בין קבוצות האוכלוסייה בישראל.** צעד זה יהיה בגדר תפיסת שתי ציפורים במכה אחת.

נתונים והגדרות

הניתוחים במחקר זה נעשו בידי המחברים על בסיס הנדגמים במפקד האוכלוסין של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנערך בשנת 1995 שנדגמו בשנית ב-2008. כדי שלא לבלבל בין ההשפעה של גיל, תקופה וקוהורט, מחקרנו התמקד בקוהורט אחד של נשים שבשנת 1995 היו בשכבת הגיל 15-31 (בשנת 2008, כאשר נמדדו הישגיהן ההשכלתיים, הן היו בנות 28-44, בהתאמה). במקרים שחסרו נתונים על משק הבית או על הנשים שבו ובמשקי בית שלא היו בהם שני הורים הוצא מן המדגם כל משק הבית. כמו כן הוצאו מן המדגם תושבי מזרח ירושלים וצפון הגולן. בסופו של דבר כלל הניתוח 18,035 יהודיות, 8,839 מוסלמיות, 1,530 נוצריות ו-1,003 דרוזיות – כולן נולדו בישראל בין השנים 1964 ל-1980.

- המשתנה התלוי במחקר – הישגיהן ההשכלתיים של הנשים – נמדד באמצעות התעודה הגבוהה ביותר שהשיגה האישה, בחלוקה לשלוש רמות:
 1. נשים שסיימו 12 שנות לימוד או פחות ללא תעודת בגרות.
 2. נשים בעלות תעודת בגרות מלאה או נשים שהמשיכו להשכלה על-תיכונית לא אקדמית.
 3. נשים בעלות תעודת השכלה אקדמית.
- הרקע החברתי-כלכלי נמדד בעזרת מדדים המכסים שלושה היבטים מובחנים של מעמד ההורים:
 1. ההיבט הכלכלי נמדד באמצעות הכנסה ממוצעת לנפש במשק הבית ב-1995 ואם במשק הבית היה מחשב ביתי באותה שנה.
 2. רמת ההשכלה במשק הבית נמדדה על ידי התעודה הגבוהה ביותר שהשיג האב והתעודה הגבוהה ביותר שהשיגה האם (ארבע רמות תעודה הובחנו: לא למד/ה; סיים/מה בית ספר יסודי; סיים/מה תיכון ובעלת תעודת בגרות; השכלה על-תיכונית).
 3. תעסוקת ההורים נמדדה על ידי סוג תעסוקת האב והאם, בשלוש קטגוריות עיקריות: לא נמצאת/ת בשוק התעסוקה; רשום/מה בתעסוקת צווארון כחול (תעסוקה ידנית); רשום/מה בתעסוקת צווארון לבן (תעסוקה לא ידנית).

האם יש פערים בין-קבוצתיים בהישגים ההשכלתיים?

לוח 1 מציג את הפערים ההשכלתיים הקיימים בין הקבוצות החברתיות הנחקרות. פערים אלה מייצגים למעשה את האי-שוויון בהישגים ההשכלתיים בין הקבוצות, אותם הפערים שאנו מבקשים לצמצם. מתברר כי מרבית הנשים היהודיות מצליחות לרכוש השכלה אקדמית או תעודת בגרות, ואילו מרבית הנשים הדרוזיות והמוסלמיות מצליחות לסיים רק תיכון ורק כשליש מהן מקבלות תעודת בגרות.

לוח 1

רמת ההשכלה לפי קבוצות חברתיות, 1995 (באחוזים)

סך הכול	יהודיות	מוסלמיות	נוצריות	דרוזיות	
43.2	34.1	62.1	31.6	57.4	עד השכלה תיכונית ללא תעודת בגרות
27.7	28.4	24.5	40.2	27.0	השכלה תיכונית עם תעודת בגרות
29.1	37.6	13.5	28.2	15.5	השכלה אקדמית

פערים בין-קבוצתיים ברקע החברתי-כלכלי

משמצאנו תלות בין השייכות הקבוצתית לרמת ההשכלה אנו שואלים אם יש תלות בין שייכות לקבוצה חברתית מסוימת לבין הרקע החברתי-כלכלי של ההורים. כפי שנאמר לעיל, תלות מעין זו תעיד על שקבוצות חברתיות מסוימות בישראל מיוצגות יתר על המידה במעמדות הנמוכים. זהו שלב הכרחי בטענה שבבסיס מחקרנו, משום שבעזרת הרחבת הניעות החיובית בקרב נשים ערביות – בעיקר מוסלמיות ודרוזיות, שכפי שמראה לוח 1 הן נמצאות בתחתית סולם ההישגים ההשכלתיים – האי-שוויון יצטמצם. ולכן חשוב להציג נתונים המשווים נשים יהודיות לנשים ערביות במאפייני הרקע החברתי-כלכלי שלהן.

ההיבט הראשון של הרקע החברתי-כלכלי שבו נטפל הוא ההכנסה של משק הבית שבו גדלו הנשים. מסקירה של השורה התחתונה בלוח 2 אנו למדים כי ההכנסה הממוצעת לנפש במשפחה מוסלמית ב-1995 הייתה 535 ש"ח, במשפחה דרוזית הנתון המקביל היה בערך 781 ש"ח, ובמשקי בית נוצריים ההכנסה הממוצעת התקרבה ל-1,000 ש"ח לנפש. ההכנסה הממוצעת המקבילה במשקי בית יהודיים הייתה גדולה בהרבה – יותר מפי 2 ממשקי הבית הנוצריים. התמונה המשתקפת מהתפלגות משקי הבית בהשוואה לחציון ההכנסה דומה. למשל, שיעור משקי הבית היהודיים שהשתכרו ב-1995 מעל חציון ההכנסה היה גבוה בכמעט פי 2 מהיחס המקביל בקרב נוצרים וביותר מפי 4 מהיחס המקביל בקרב מוסלמים.

לוח 2

נתוני הכנסה לפי שייכות לקבוצה חברתית, 1995 (באחוזים)

סך הכול	יהודים	מוסלמים	נוצרים	דרוזים	
6.2	4.1	10.1	8.6	6.2	ללא הכנסה כלל
44.1	27.7	73.7	52.3	65.4	חציון ההכנסה או פחות
46.7	63.8	15.7	37.8	28.0	יותר מחציון ההכנסה
2.9	4.4	0.5	1.3	0.4	חסרים נתונים
1469	2027	535	989	781	הכנסה ממוצעת של משק בית לנפש (ש"ח)

מכאן שיש היררכיה ברורה במעמד החברתי-כלכלי של הנשים בישראל בהיבט ההכנסה: הנשים הערביות המוסלמיות מגיעות, בממוצע, ממשקי הבית בעלי ההכנסה הנמוכה ביותר; הדרוזיות ממוקמות מעל המוסלמיות, אך בממוצע נאלצות להתמודד עם הכנסה נמוכה משל הערביות הנוצריות; והנשים היהודיות מגיעות מהרקע הכלכלי הטוב ביותר.

נעבור להיבט אחר, משמעותי לא פחות, בבחינת הרקע החברתי-כלכלי של הנשים – רמת ההשכלה של הוריהן. לוח 3 מלמד כי היהודיות גדלו בבתים שבהם להורים הון אנושי גבוה בהרבה מאלה של הערביות. מן הלוח עולה כי בשנת 1995 רכשו 25% מהאבות היהודים השכלה על-תיכונית, בהשוואה ל-6% מהאבות המוסלמים, 13% מהאבות הנוצרים ו-11% מהאבות הדרוזים.

לוח 3

רמת ההשכלה של האב לפי שייכות לקבוצה חברתית, 1995 (באחוזים)

סך הכול	יהודים	מוסלמים	נוצרים	דרוזים	
5.8	2.3	13.3	3.4	4.6	לא למד
44.3	32.1	64.0	62.1	62.9	בית ספר יסודי
21.3	29.8	6.4	11.8	15.0	השכלה תיכונית ובגרות
18.5	25.3	6.2	13.7	11.5	השכלה על-תיכונית
10.2	10.6	10.1	9.0	6.1	חסרים נתונים

לוח 4 מציג את נתוני ההשכלה של האימהות. בסקירה כללית ניתן לומר כי המסקנות העולות מלוח זה דומות למסקנות שהוסקו מלוח 3: שיעור ניכר מהאימהות המוסלמיות והדרוזיות כלל לא למדו (35% ו-23%, בהתאמה). לעומתן, השיעורים המקבילים בקרב האימהות היהודיות והנוצריות היו נמוכים בהרבה (3% ו-6%, בהתאמה). כאשר מתבוננים ברמות ההשכלה הגבוהות התמונה מתהפכת: מעט יותר מרבע מהאימהות היהודיות היו בשנת 1995 בעלות השכלה על-תיכונית (27%), ואילו בקרב שאר הקבוצות השיעורים היו נמוכים בהרבה – האימהות הנוצריות היו הקרובות ביותר ליהודיות (11%), ואילו האימהות המוסלמיות והדרוזיות נותרו הרחק מאחור (בסביבות 2%).

לוח 4

רמת ההשכלה של האם לפי שייכות לקבוצה חברתית, 1995 (באחוזים)

סך הכול	יהודיות	מוסלמיות	נוצריות	דרוזיות	
13.8	3.3	35.4	6.7	23.2	לא למדה כלל
40.7	31.0	54.1	58.4	69.0	בית ספר יסודי
23.8	34.6	4.8	20.1	3.1	תיכונית או בגרות
18.4	27.7	2.3	11.9	1.9	על-תיכונית
3.3	3.4	3.4	2.9	2.8	חסרים נתונים

לאחר שהצגנו את דפוסי ההשכלה הבה נבדוק כיצד השכלה זו מיתרגמת לתעסוקה, ההיבט השלישי ברקע החברתי-כלכלי של הנשים. בלוח 5 אפשר להיווכח כי אבות ערבים מכל הדתות הועסקו בשנת 1995 בשיעורים נמוכים יותר בקטגוריית הצווארון הלבן מאבות יהודים; שהאבות הנוצרים והדרוזים היו קרובים יותר לנתונים של היהודים; ושקרב המוסלמים היחס של

המועסקים בקטגוריה זו היה נמוך בערך פי 3 מזה שנצפה בקרב יהודים. תמונת הראי של פערים אלה משתקפת כאשר בוחנים את שיעור האבות שלא השתתפו בשוק התעסוקה כלל. מתברר כי בקרב האבות המוסלמים שיעור הלא משתתפים היה הגבוה ביותר, ואילו בקרב היהודים הוא היה הנמוך ביותר.

לוח 5

תעסוקת האב לפי שייכות לקבוצה חברתית, 1995 (באחוזים)

סך הכול	יהודים	מוסלמים	נוצרים	דרוזים	
25.5	33.4	11.0	19.4	21.2	צווארון לבן
35.8	37.4	42.7	46.6	35.8	צווארון כחול
43.0	29.2	46.3	34.1	43.0	לא נמצא בשוק התעסוקה

מבט על דפוסי התעסוקה של האימהות מגלה תמונה דומה לזו של האבות, ואפילו קיצונית יותר. מרבית הנשים הדרוזיות והמוסלמיות בישראל לא השתתפו בשנת 1995 בשוק התעסוקה, ורק חלק קטן מהן הועסק בעבודות צווארון לבן (4% ו-2%, בהתאמה). לעומת זאת בקרב האימהות היהודיות רק כשליש לא השתתפו בשוק התעסוקה, ומקרב המועסקות – מרביתן הועסקו בעבודות המוגדרות צווארון לבן, היוקרתיות יותר.

לוח 6

תעסוקת האם לפי שייכות לקבוצה חברתית, 1995 (באחוזים)

סך הכול	יהודיות	מוסלמיות	נוצריות	דרוזיות	
30.1	46.1	2.8	16.3	4.2	צווארון לבן
13.2	18.1	4.9	10.5	3.5	צווארון כחול
56.7	35.8	92.3	73.2	92.3	לא נמצאת בשוק התעסוקה

בסך הנתונים שהוצגו עד כה אנו מוצאים פערים ניכרים בין הקבוצות החברתיות בישראל בכל שלושת ההיבטים של הרקע החברתי-כלכלי שנבחנו. כלומר, ישנה תלות בין קבוצת השייכות של הנשים לבין הרקע החברתי-כלכלי שלהן. פערים אלה מתבטאים גם בהכנסה הממוצעת של משקי הבית וגם ברמת ההשכלה והתעסוקה של ההורים. יותר מזה – כפי שנראה בהמשך, אין ספק שמאפייני הרקע השכיחים בקרב האוכלוסייה היהודית מעלים את סיכוייה להגיע להישגים השכלתיים גבוהים יותר משאר הקבוצות, ובייחוד מהמוסלמית והדרוזית.

השפעת הרקע החברתי-כלכלי על ההישגים ההשכלתיים

בקרב הקבוצות החברתיות

להלן נציג ארבעה מודלים של רגרסיה מולטי-נומינלית. מטרתם להסביר את השונות בהישגים ההשכלתיים של הנשים בתוך כל קבוצה חברתית (לוח 7). מודלים אלה יאפשרו לנו לבחון שתי שאלות חשובות: ראשית, האם ניתן להסביר חלק מהפערים בהישגיהן ההשכלתיים של הנשים

בעזרת כל אחד מההיבטים של הרקע החברתי-כלכלי שלהן? במילים אחרות, האם ישנו מתאם בין כל אחד מההיבטים השונים של הרקע החברתי-כלכלי של הנשים שהוצגו זה עתה ובין הסיכוי להגיע לרמת השכלה מסוימת, בפיקוח על שני ההיבטים האחרים? שנית, האם היכולת של פרטים לבצע ניעות חברתית מוגבלת יותר או פחות בקרב קבוצות מסוימות ביחס לשאר הקבוצות?

הרצת מודלים נפרדים לכל קבוצה חברתית מאפשרת לבחון את עוצמת הקשר של כל המשתנים המסבירים בתוך כל קבוצה חברתית, ובכך למעשה להכריע בשאלה זו. כאשר הקשר בין מאפייני ההורים לרמת ההשכלה בקרב קבוצה מסוימת חזק, אפשר לומר כי בקבוצה זו יש משמעות גבוהה לרקע החברתי-כלכלי.

לוח 7

גרסיה מולטי-נומינלית לניבוי הישגים השכלתיים לפי קבוצה חברתית

מוסלמיות		דרוזיות		נוצריות		יהודיות		משתנים מסבירים
תיכונית/בגרות	אקדמית	תיכונית/בגרות	אקדמית	תיכונית/בגרות	אקדמית	תיכונית/בגרות	אקדמית	
0.7**	0.7***	0.3	1.1	0.4	0.7	0.6***	0.7**	מאפייני השכלה (ביחס ליסודית) האב לא למד
2.1***	1.6***	2.3***	1.7**	1.3	1.1	1.6***	1.3***	לאב השכלה תיכונית לאב השכלה על-תיכונית
3.5***	1.8***	2.9**	2.5**	1.8**	1.4	2.8***	1.6***	האם לא למדה לאם השכלה תיכונית לאם השכלה על-תיכונית
0.6***	0.7***	0.5**	0.6**	0.7	0.6	0.7**	0.8**	מאפייני תעסוקה (ביחס לצווארון כחול) האב בתעסוקת צווארון לבן האב אינו משתתף בשוק התעסוקה
2.3***	1.9***	3.5**	1.3	2.4***	1.9***	1.6***	1.4***	האם בתעסוקת צווארון לבן האם אינה משתתפת בשוק התעסוקה
4.6***	1.8**	0.7	0.4	2.3**	0.9	2.9***	1.8***	מאפייני הכנסה (LN) הכנסה לנפש בבית
1.2	1.2*	1.6*	1.5	1.3	1.2	1.2***	1.1**	מחשב במשק הבית
0.8***	0.9**	1.1	1.3	0.8	0.7	0.9	0.8***	קבוע
1.8**	1.7**	3.8*	7.2**	1.4	1.8	1.6***	1.4***	
1.1	0.8*	2.7**	0.7	1.3	1.1	1	1.1	
1.1***	1	1.3**	1	1.1**	1	1.2***	1	
2.9***	2.1***	2.5***	2.5***	2.4***	1.6***	2.1***	1.4***	
0.0***	0.0***	0.0***	0.0**	46630	0.0	0.0***	0.0***	
7645		912		1329		14790		N

הערות: קטגוריות ההתייחסות של המשתנה התלוי היא "לא למדה" או "השכלה יסודית"; הערכים בלוח מייצגים את יחס הסיכויים; המודל כולל גם פיקוח על גיל הנחקרת, גילה בריבוע, גיל שני ההורים וגילם בריבוע; רמות המובהקות: * p<0.1, ** p<0.05, *** p<0.01.

בחינה כללית של לוח 7 מלמדת כי בקרב כל הקבוצות החברתיות, מלבד מאפייני התעסוקה של האוכלוסייה הנוצרית, שלושת היבטי הרקע החברתי-כלכלי משפיעים על יחס הסיכויים של הנשים להשיג הן השכלה תיכונית והן השכלה אקדמית, בהשוואה להשכלה יסודית בלבד.¹ סקירה של כיוון ההשפעות של המשתנים השונים במודל מלמדת כי – מלבד בכמה חריגים

¹ מביצוע מבחני F המשווים את המודל המלא (הלא מוגבל) למודל המוגבל לשימוש משתנה אחד בכל פעם, נמצא כי בקרב כל הקבוצות משפרים כל המשתנים את ניבוי המודל באופן מובהק, מלבד מאפייני התעסוקה של האב ומאפייני התעסוקה של האם במודל המתייחס לאוכלוסייה הנוצרית (נתונים אלה יימסרו על פי דרישה).

שעליהם נעמוד בהמשך – השכלה גבוהה יותר של ההורים, תעסוקה בכלל, ותעסוקה יוקרתית יותר בפרט, וכן הכנסה גבוהה יותר משפרות את הסיכויים להגיע להשכלה תיכונית ולהשכלה אקדמית. לכן אנו כבר יכולים לענות בשלב זה על השאלה הראשונה שהוצגה זה עתה: מעבר לקבוצות האוכלוסייה השונות, לרקע החברתי-כלכלי של נשים באשר הן יש, בממוצע, השפעה לא מבוטלת על סיכוייהן להגיע להישגים השכלתיים.

ואולם האם השפעה זו של הרקע החברתי-כלכלי חזקה יותר בקבוצות מסוימות? האם אפשר לומר שהמיקום המעמדי של ההורים משפיע יותר בקבוצות מסוימות משהוא משפיע בקבוצות אחרות? כאמור, אם נמצא כי מבנה מעמדי מגביל יותר קבוצות חברתיות ששכיחותן במעמדות נמוכים גדולה יותר, כי אז המסקנה היא שכדי לצמצם את האי-שוויון בהישגים ההשכלתיים הקיים בין הקבוצות יש לנסות להעלות את הניעות בקרב קבוצות מסוימות אלה.²

בחינה של הפערים במקדמי השכלת ההורים בין קבוצת היהודיות לשלוש הקבוצות הערביות חושפת כי, מלבד הנוצריות, להשכלת ההורים השפעה גדולה יותר על הישגי הנשים בקרב הקבוצות הערביות. לדוגמה, בקרב היהודיות אב בעל השכלה תיכונית לעומת השכלה יסודית מעלה את סיכויי הבת, בממוצע, להיות בעלת השכלה אקדמית בכ-60%. לעומת זאת, בקרב דרוזיות ומוסלמיות יחס הסיכויים המקביל הוא כפול בערך (130% ו-110%, בהתאמה). דפוס דומה לזה, ואף קיצוני יותר, אנו מוצאים גם בהשוואת המקדמים המיוחסים להשכלה תיכונית של האם. כאן אנו רואים כי בקרב היהודיות המעבר של האם מהשכלה יסודית לתיכונית מעלה את סיכויי הבת להשכלה אקדמית בכ-60%, ואילו בקרב דרוזיות ומוסלמיות אותו המעבר להשכלה תיכונית מעלה את סיכויי הבת לרכוש השכלה אקדמית בכ-250% ו-130%, בהתאמה. לפיכך אוששה השערתנו שהאוכלוסייה המוסלמית והדרוזית מיוצגת יתר על המידה במעמדות הנמוכים בכלל וברמות ההשכלה הנמוכות בפרט בשל חוסר בהון אנושי, אתני ותרבותי מתאימים להשכלה גבוהה. אבל הבעיה לא תמה כאן. הנתונים חושפים גם את מעגל הקסמים הכולא קבוצות אלה במעמדן הנמוך. נוסף על היותן שקועות בהישגים נמוכים יותר, הן גם מקובעות יותר מקבוצות אחרות במקומן לאורך הדורות, ונמנעת מהן ביתר שאת האפשרות לבצע ניעות חברתית חיובית.

בחינת המקדמים הקשורים למאפייני תעסוקת ההורים מגלה תמונה דומה, אם כי מובהקותה ברורה פחות. למשל, השפעת תעסוקת האם פחותה ללא ספק בקרב הנשים היהודיות בהשוואה למוסלמיות ולדרוזיות. אפשר לראות כי בהשוואה לאם המועסקת במשרת צווארון כחול, אם יהודיה שמועסקת במשרה המוגדרת צווארון לבן מגדילה בממוצע את סיכויי בתה להיות בעלת השכלה תיכונית או אקדמית ב-40% ו-60%, בהתאמה. בקרב הנשים המוסלמיות הנתונים המקבילים הם 70% ו-80%, ואילו בקרב הנשים הדרוזיות הפער בין המקדמים גדול בהרבה: השפעת תעסוקת דומה של האם מגדילה את סיכויי בתה להשלים את לימודי התיכון בכ-62% ולקבל תעודה אקדמית בכ-28%. אם כן, גם כאן נמצא דפוס דומה של מעגל הקסמים כפי שתואר לעיל, כזה המונע מקבוצות נחשלות בחברה לבצע ניעות חיובית. וכך משתעקקים, ואף מתחזקים, הפערים בין הקבוצות בהישגים ההשכלתיים.

² מאחר שמדובר במודלים נפרדים ולא במשתני אינטראקציה, אין בידינו מבחני מובהקות לפערים בין המקדמים של המודלים בארבעת המודלים. למרות חיסרון זה, מודל אחד – המכיל משתני אינטראקציה של משתני הדמה המייצגים את השייכות לקבוצות החברתיות וכל משתני הרקע – היה יוצר מודל מורכב, מסורבל וקשה מאוד לפירוש.

לעומת זאת, ובניגוד למצופה, תעסוקת האב בעבודת צווארון לבן מגדילה את סיכויי בתו להשכלה גבוהה בשיעור דומה למוסלמיות וליהודיות. עם זאת, גם כאן אנו מוצאים כי בקרב נשים דרוזיות ההשפעה של תעסוקת האב בצווארון לבן חזקה יותר, ובהרבה, לעומת היהודיות הן בסיכוי להשלים השכלה תיכונית והן בסיכוי להשכלה אקדמית. בניגוד להשפעה החזקה והברורה של תעסוקת ההורים במשרות יוקרתיות יחסית, מההשוואה בין הורים חסרי תעסוקה לבין הורים המועסקים בעבודות המוגדרות צווארון כחול עולה כי במרבית המקרים ובכל הקבוצות החברתיות אין הבדלים מובהקים בין קטגוריות אלה בשכיחות הבנות ברמות ההשכלה השונות, ובלאו הכי הפערים בין הקבוצות נראים לא משמעותיים.³

אנו מוצאים אישוש נוסף להשערותנו גם בהיבט השלישי של הרקע החברתי-כלכלי שנבחן במחקר זה – הכנסות משק הבית – אם כי גם כאן התמונה פחות חד-משמעית. בבחינת האומדנים של השפעת הימצאות מחשב בבית עולה שוב מהנתונים אותו הדפוס. אפשר למשל לראות כי קיומו של מחשב בבית משפר את הסיכוי של הנשים המוסלמיות להשכלה תיכונית ב-70% ולהשכלה אקדמית ב-80% בממוצע, יותר מבקרב נשים יהודיות. בהשוואה בין היהודיות לדרוזיות אנו שוב מוצאים שהשיפור בסיכוי להשכלה ניכר יותר אצל הדרוזיות (השכלה תיכונית – פער של 110%; והשכלה אקדמית – 40%). אם כן, גם משתנה זה מאשש את תאוריית מעגל הקסמים שהוצגה לעיל. בניגוד לכך, המדד של הכנסת משק הבית אינו משקף פערים דומים בהשפעתו על הישגים השכלתיים. למעשה, נראה כי לאחר פיקוח על שאר המשתנים במודל הוא כמעט חסר משמעות בכל הקבוצות החברתיות.

³ אומדן אחד יוצא דופן ומחייב הסבר. האומדן הצביע על עלייה בסיכויים של בנות דרוזיות להשכלה אקדמית כאשר אמן חסרת תעסוקה לעומת בנות שאמן מועסקת במשרת צווארון כחול. נתון זה עשוי לנבוע מהבדלים תרבותיים בין הקבוצות. דרושים מחקר המשך והתייחסות מקיפה, מעבר לגבולות המחקר הנוכחי.

מסקנות והמלצות

ההבנה שהאי-שוויון הכלכלי בין קבוצות האוכלוסייה המרכיבות את החברה הישראלית חותר תחת המרקם החברתי התקין והאפשרות לצמיחה כלכלית זוכה לעדנה והופכת ליותר ויותר מקובלת בקרב החוקרים. בעיה מוכרת נוספת שנחקרה רבות, המשיקה לזו של האי-שוויון, היא זו של קשיחות המבנה המעמדי במבט בין-דורי, כלומר שהרקע החברתי-כלכלי של ההורים מכתב, במידה רבה, את הישגיו של הצאצא. לפיכך כמעט מפתיע שעד כה לא נעשה קישור ישיר בין שתי הבעיות האלה ולא נעשו ניסיונות לבחון אם הסיכוי לבצע ניעות חברתית מתפלג באופן לא-שוויוני בין קבוצות האוכלוסייה השונות. וכך, במבט בין-דורי נמצא כי המבנה המעמדי נוקשה יותר בקרב הקבוצות החברתיות הנחשלות וגמיש יותר בקרב הקבוצה ההגמונית. בהינתן מצב כזה נראה כי הקבוצות הנחשלות משועתקות בין הדורות ומאפייני המעמד שלהן גורמים להן, יותר מלקבוצות אחרות, להישאר עם הישגים נמוכים ובכך להגדיל את האי-שוויון ביניהן לבין הקבוצה ההגמונית.

כדי לבחון טענה זו השתמשנו בתת-מדגם של נשים מהמפקד הישראלי שמאפשר לעקוב אחר משקי בית ופרטים בשתי נקודות בזמן (1995 ו-2008) וכך לקבל מידע הן על הרקע החברתי-כלכלי שבו גדלו והן על הישגיהן בהווה. נקטנו שורה של בחינות אמפיריות שנועדו לעמוד על הקשר שבין השייכות לקבוצה חברתית ובין הישגים השכלתיים (כמאפיין של מעמד וכגורם משמעותי של הכנסה ותעסוקה) ובד בבד להוכיח כי ישנו קשר הדוק בין הרקע החברתי-כלכלי לבין שייכות קבוצתית.

הממצאים שהתקבלו בשלב זה מראים כי ישנה היררכיה ברורה בין קבוצות הנשים השונות בישראל בתחום הישגיהן ההשכלתיים. מתברר כי מוסלמיות, דרוזיות וגם נוצריות (אם כי במידה פחותה) מגיעות להישגים נמוכים מהישגיהן של היהודיות. כמו כן נמצא כי מאפייני הרקע החברתי-כלכלי עדיין קשורים קשר איתן לאותה שייכות קבוצתית. ולכן הנשים היהודיות נמצאות, בכל מדד שנבחן במחקר זה, בנקודת זינוק טובה מזו של הנשים בקבוצות האחרות. ממצאים אלה מחזקים מחקרים רבים שנערכו בישראל ובמדינות אחרות בעשורים האחרונים.

בשלב הבא ביקשנו לבדוק את השפעתם הסגולית של כל ההיבטים של הרקע החברתי-כלכלי שנמדדו בשנת 1995 על ההישגים ההשכלתיים שאליהם הגיעו הנשים בשנת 2008, בפקוח על גיל הנבדקות וגיל הוריהן. פיצלנו את הבדיקה לפי הקבוצות החברתיות כדי שנוכל להבחין בהבדלים בעוצמת ההשפעה של רכיבי הרקע החברתי-כלכלי בין הקבוצות או במילים אחרות – בנוקשות של המבנה המעמדי בתוך כל קבוצה. כאן מצאנו כי שלושת ההיבטים של הרקע החברתי-כלכלי של הנשים השפיעו באופן ייחודי (גם לאחר פיקוח על ההיבטים האחרים) על הסיכוי שלהן להגיע להישגים השכלתיים גבוהים מהשכלה יסודית בסיסית. נוסף על כך במרבית המשתנים שנבחנו אכן נמצא כי בקבוצות המוחלשות – הדרוזיות והמוסלמיות – הנשים כבולות לרקע החברתי-כלכלי של הוריהן יותר מהנשים היהודיות והנוצריות.

הסבר אפשרי אחד להבדלים בהשפעת הרקע החברתי-כלכלי בין הקבוצות קשור לרמת המשאבים הנגישים לפרט בקבוצה מסוימת נוסף על אלה שנותנים לו הוריו. ייתכן שכאשר קיימים משאבים נוספים ברמת הקהילה (שאפשר לכוונתם "הון אתני") או כאלה שמסופקים ישירות על ידי המדינה, ההשפעה של הרקע החברתי-כלכלי המסוים של הפרט יורדת, אם כי לא נעלמת לחלוטין. בישראל אנו מכירים בפערים הגדולים במשאבים הניתנים על ידי המדינה ו/או

השלטון המקומי לתלמידים יהודים לעומת תלמידים מהמגזר הערבי. כמו כן ידוע לנו שקבוצות מוחלשות מתקשות במתן עזרה ושירותים נלווים ברמה הקהילתית (למשל, שירותי העשרה וחוגים הניתנים על ידי מתנ"סים ומרכזים קהילתיים או ארגונים מהמגזר השלישי), בשל מחסור במשאבים וגם בשל מחסור בידע ובניסיון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. ההשפעה השונה של הימצאות מחשב ביתי על יהודיות ועל ערביות היא דוגמה לכך. בתי ספר ומרכזים קהילתיים המציעים שירותי מחשב טובים מאפשרים לילדים תלות פחותה במחשבים ביתיים לצורך קבלת גישה לשירותים חינוכיים ולפעילויות ממוחשבות.

כיוון שקבוצות מוחלשות באות, בהגדרה, מרקע חברתי-כלכלי נמוך, חוסר היכולת שלהן לבצע ניעות בין-דורית חיובית על ידי הגעה להישגים השכלתיים גבוהים משמעו שהן נתונות במעגל קסמים שבו הרקע החברתי-כלכלי הנמוך משועתק יותר משהוא משועתק בקבוצות אחרות, ועל כן הישגיהן נותרים נמוכים. הגדלת הסיכוי של קבוצות אלה לניעות חברתית תִּשָּׂךְ, לפחות חלקית, שתי בעיות:

1. הגדלת הניעות היא מטרה כשלעצמה. היא תתרום, בהגדרה, להקטנת ההשפעה של משתני רקע חברתי-כלכלי בחברה בכללה ולאפשרות של המוכשרים והחרוצים שבאוכלוסייה להתבטא ולהגיע להישגים השכלתיים ותעסוקתיים גבוהים, ובכך גם לתרום לצמיחה כלכלית.

2. מאחר שיש מתאם בין רקע חברתי-כלכלי נמוך ובין הקושי לבצע ניעות, הגדלת הניעות של האוכלוסיות שיש להן יכולת פחותה לבצעה יכולה להיות גם אמצעי לצמצום האי-שוויון שבין הקבוצות החברתיות. שיפור הניעות בקרב קבוצות אלה יקטין במידת מה את האי-שוויון הכלכלי בין קבוצות האוכלוסייה.

אפשר לסכם את הממצאים העיקריים בשלוש נקודות מרכזיות:

1. שיעור הנשים הערביות, ובעיקר המוסלמיות והדרוזיות, המצליחות להשיג תואר אקדמי נמוך מזה של נשים יהודיות; ושיעור הנשים המוסלמיות והדרוזיות המשיגות תעודה תיכונית נמוך גם הוא באופן ניכר מזה של נשים יהודיות. כלומר, ההישגים השכלתיים של נשים יהודיות בישראל גבוהים מאלה של נשים מוסלמיות ודרוזיות, וגם מזה של נשים נוצריות אך פחות.

2. יש קשר אמיץ בין שייכות לקבוצה חברתית לבין מאפייני הרקע החברתי-כלכלי. נראה כי יהודיות נהנות מרקע חברתי-כלכלי טוב מזה של הנוצריות, ובעיקר מזה של המוסלמיות והדרוזיות.

3. למאפייני הרקע החברתי-כלכלי השפעה מכרעת על הסיכוי להגיע להישגים השכלתיים, גם בפיקוח על המאפיינים האחרים ועל גיל הנבדקות והוריהן. חשוב מזה, בעזרת ארבעה מודלים מולטי-נומינליים (אחד לכל קבוצה חברתית שהובחנה במחקר זה) מצאנו שההשפעה של חלק ניכר ממאפייני הרקע חזקה יותר בקרב אותן קבוצות נחשלות, דהיינו המוסלמיות והדרוזיות.

לנוכח ממצאינו אנו ממליצים:

להגדיל את מידת הניעות החברתית החיובית, בעיקר בקרב נשים מוסלמיות ונשים דרוזיות, מכיוון שבכך אפשר לקרב את פתרון של שתי בעיות בעת ובעונה אחת: בעיית האי-שוויון הכלכלי בין הקבוצות באוכלוסייה הישראלית ובעיית הנוקשות המעמדית. שיפור האפשרות לניעות בקרב נשים ערביות מוסלמיות ודרוזיות יתרום בסופו של דבר גם לשיפור מצבן התעסוקתי והכלכלי ויפחית בכך את תחושת האפליה והקיפוח בקרב הציבור הערבי בישראל.

✓ להערכתנו ניתן לעשות זאת על ידי הגדלת ההשקעה הכלכלית והתמיכה במוסדות הקהילה ביישובים הערביים המיועדות לבניית תשתית לשיפור ההשכלה והעשרתה. כמו כן מומלץ להגביר את ההשקעה הישירה במוסדות החינוך הפונים לאוכלוסייה הערבית כדי שקבוצות אלה יהיו פחות תלויות ברקע החברתי שלהן.

מקורות

- בר-חיים, אייל, מאיר יעיש, ויוסי שביט, 2008. "במעלה המדרגות היורדות: התרחבות וריבוד במערכת החינוך", *סוציולוגיה ישראלית* 10 (1): 61-79.
- דהן, מומי, נטליה מירוניצ'ב, איל דביר, ושמואל שי, 2002. "האם הצטמצמו הפערים בחינוך?", *רבעון לכלכלה* (מרץ): 159-188.
- חטאב, נביל, 2009. "לא קל להיות אישה פלסטינית ערבייה בישראל: קנסות מגדריים, אתניים ודתיים בשוק התעסוקה", בתוך: פייסל עזאיה, ח'אולה אבו-בקר, רחל הרץ-לזרוביץ ואסעד גאנם (עורכים), *נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד*, תל אביב: הוצאת רמות – אוניברסיטת תל אביב.
- פלוג, קרנית, 2013. "דברי הנגידה בכנס הסיבות וההשלכות של אי השוויון", כנס של מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/LecturesSpeechesAndPresentations/Pages/30-10-2013-TaubCenter.aspx
- שביט, יוסי, ויקי ברונשטיין, 2011. *רפורמות בחינוך וצמצום פערי ההשכלה בישראל*, נייר מדיניות מס' 2011.09, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- Borjas, George J., 1992. "Ethnic Capital and Intergenerational Mobility," *The Quarterly Journal of Economics* 107: 123-150.
- , 1999. *Heaven's Door: Immigration Policy and the American Economy*, Princeton: Princeton University Press.
- Bourdieu, Pierre, 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Bozick, Robert, Karl Alexander, Doris Entwisle, Susan Dauber, and Kerri Kerr, 2010. "Framing the Future: Revisiting the Place of Educational Expectations in Status Attainment," *Social Forces* 88 (5): 2027-2052.
- Coleman, James S., 1988. "Social Capital in the Creation of Human Capital," *American Journal of Sociology* 94 (Supplement): S95-S120.
- David, Miriam, 2007. "Equity and Diversity: Towards a Sociology of Higher Education for the Twenty-first Century?," *British Journal of Sociology of Education* 28: 675-690.
- Erikson, Robert, and John H. Goldthorpe, 2002. "Intergenerational Inequality: A Sociological Perspective," *Journal of Economic Perspectives* 16 (3): 31-44.
- Goldthorpe, John H., and Abigail McKnight, 2006. "The Economic Basis of Social Class," in: Stephen L. Morgan, David B. Grusky, and Gary S. Fields (eds.), *Mobility and Inequality*, Stanford, CA: Stanford University Press, pp. 36-109.
- Hudson, Christopher G., 2005. "Socioeconomic Status and Mental Illness: Tests of the Social Causation and Selection Hypotheses," *American Journal of Orthopsychiatry* 75 (1): 3-18.
- Johnson, Wendy, Caroline E. Brett, and Ian J. Deary, 2010. "The Pivotal Role of Education in the Association Between Ability and Social Class Attainment: A Look Across Three Generations," *Intelligence* 38 (1): 55-65.
- Kenworthy, Lane, 2008. "Why Should We Care about Inequality?," in: Lane Kenworthy (ed.), *Jobs with Equality*, New York: Oxford University Press, pp. 13-29.
- Khattab, Nabil, 2005a. "The Effects of High School Context and Interpersonal Factors on Students' Educational Expectations: A Multi-level Model," *Social Psychology of Education* 8 (1): 19-40.
- 2005b. "Ethnicity, Class and the Earnings Inequality in Israel, 1983-1995," *Sociological Research Online* 10 (3).
- Lewin-Epstein, Noah, and Moshe Semyonov, 1994. "Sheltered Labor Markets, Public Sector Employment and Socioeconomic Returns to Education of Arabs in Israel," *American Journal of Sociology* 100: 622-651.
- Modood, Tariq, 2004. "Capitals, Ethnic Identity and Educational Qualifications," *Cultural Trends* 13 (2): 87-105.

- Sa'di, Ahmad H. and Noah Lewin-Epstein, 2001. "Minority Labour Force Participation in the Post-Fordist Era: the Case of the Arabs in Israel," *Work Employment & Society* 15: 781–802.
- Shavit, Yossi, Svetlana Bolotin-Chachashvili, Hanna Ayalon, and Gila Menahem. 2007. "Diversification, Expansion and Inequality in Israeli Higher Education," in: Yossi Shavit, Richard Arum, Adam Gamoran, and Gila Menahem (eds.), *Stratification in Higher Education: A Comparative Study*, Palo Alto: Stanford University Press, pp. 36–92.
- Weich, Scott, Glyn Lewis, and Stephen P. Jenkins, 2001. "Income Inequality and the Prevalence of Common Mental Disorders in Britain," *British Journal of Psychiatry* 178: 222–227.
- Wilkinson, Richard G., 1997. "Health Inequalities: Relative or Absolute Material Standards?" *British Medical Journal* 314: 591–595.
- Wilkinson, Richard G., and Kate E. Pickett. 2009. "Income Inequality and Social Dysfunction," *Annual Review of Sociology* 35: 493–511.
- Yaish, Meir, 2001. "Class Structure in a Deeply Divided Society: Class and Ethnic Inequality in Israel, 1974-1991," *British Journal of Sociology* 52: 409–439.
- Yaish, Meir, and Robert Andersen, 2012. "Explaining Cross-national Variation in Social Mobility: The Role of Economic and Political Context," *Social Science Research* 41 (3): 527–538.